

nja između saveznog nivoa, republika i interesnih grupa, trvenja u čijem je samom središtu sasvim konkretno pitanje broja žrtava Jasenovca, iskrslu u debati o (ne)uključivanju u jasenovački memorijal masovnih grobnica u Gradini.

Jedan od projekata spomenika koji je koncipiran mnogo pre odluke Beograda da se usvoji Bogdanovićev projekat, došao je iz Hrvatske. U njemu je broj jasenovačkih žrtava, simbolički i narativno, bio u centru koncepcije spomenika. O tom projektu se u jesen 1954. godine, bez ulaženja u detalje, diskutovalo na dva zasedanja Centralnog odbora Saveza boraca. Tako Dragi Milenković 19. oktobra 1954. godine izveštava:

"Pitanje Jasenovca stoji ovako: Mi još nismo dobili predlog na kome rade drugovi u NR Hrvatskoj o tome kako definitivno predlažu da se to pitanje reši. Poznat je predlog sa zidanjem jednog takvog objekta koji bi bio sastavljen iz pločica za svaku pojedinu žrtvu. To odmah povlači pitanje uzidati 800.000 pločica i pitanje obeležavanja imena. Mi smo tražili na sastanku da ubrzaju dostavljanje toga predloga, a obavešten sam da su u osnovi rešili pitanje zemljišta, da su zaštitili grobove od daljeg razoravanja, da su našli rešenje za vlasnike tih imanja".⁴²

Očigledno je i Beograd, iako su na njegovu direktivu 1952. godine morale biti zaustavljene sve regionalne inicijative, najpre Savezu boraca Hrvatske prepustio razradu koncepcije spomenika – mada verovatno ne potpuno dobrotvoljno. Jer na jednom zasedanju, održanom dve nedelje ranije, jasno je kritikovano što ni Centralni odbor u Beogradu nema nikakav kontakt sa hrvatskom komisijom ko-

⁴² Sastanak OS-a CO-a SB-a, 19.10.1954, HR-HDA, 1241/3, 1954, kut. 356, b.b.

ja je nadležna za projekt 800 000 pločica, niti su Centralnom odboru predloženi planovi za taj projekt.⁴³

Ipak, u Beogradu se paralelno radilo na koncepciji spomenika pošto je na istom zasedanju Ranković rekao:

"U pogledu pitanja Jasenovca ja mislim da ostanemo kod onoga što je izdiskutovano, da drugovi iz Hrvatske na osnovu naših predloga, a tamo ima dve tri varijante, prouče koja bi varijanta najbolje odgovarala".⁴⁴

Iz dokumenata se nažalost ne može tačno zaključiti o kojim se predlozima radi, ali ipak nijedan od njih nije realizovan. Iako dokument dakle ništa ne govori o beogradskim planovima, u njemu se detaljnije ulazi u hrvatsku koncepciju, po kojoj svaka žrtva Jasenovca treba da bude simbolizovana jednim kamenom, to jest "pločicom". Na svakoj toj pločici treba da stoji ime i da tako budu navedeni identiteti svake pojedinačne žrtve.⁴⁵ Ova hrvatska koncepcija iz 1954. godine tako je direktno i sasvim konkretno doticala pitanje broja žrtava budući da je pošla od zvanično propagiranog broja od 700 000 do 800 000 ljudi. Ali pošto su u okviru ove koncepcije pločice zamišljene kao sredstvo za individualizaciju i, pre svega, identifikaciju usmrćenih, neminovno se stiglo do problema da oba popisa koja su sprovedena do 1954. godine nisu potvrdila da je u Jasenovcu bilo "stotine hiljada žrtava". Danas se više ne može utvrditi ko je od prisutnih na pomenutom sastanku zaista znao za popise, pa tako i za faktičku nemogućnost da se realizuje taj spome-

⁴³ Sastanak Komisije za obeležavanje istorijskih mesta i uređivanje grobova SB-a, 5.10.1954, ASCG-297-81-b.b.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ Sastanak OS-a CO-a SB-a, 19.10.1954, HR-HDA, 1241/3, 1954, kut. 356, b.b.

nik. Ranković makar nagoveštava da postoji sumnja u pogledu šansi za realizovanje tog spomenika:

"Da li ćemo ići na spomenik s tim pločicama to je pitanje koje treba faktički izučiti. Pre svega, radi se o velikom broju tih pločica, možda oko 800.000, a onda – da li možemo rekonstruisati tačno imena ljudi koji su pobijeni u Jasenovcu i da udarimo ploču na osnovu samo ukupnog broja ne stavljajući na svakoj ploči ime i prezime i odakle je. I to ne dolazi u obzir. Ako ne možemo napraviti onda ne treba ići na to jer će posle nekoliko decenija ljudi gledati tih 800.000 a gde su podaci, gde su imena ljudi? Ispada malo nesolidno".

Možda iza Rankovićevog premišljanja ne stoji sumnja u pogledu tog broja, nego samo u pogledu mogućnosti da se poimence nabroje sve žrtve? To je jedna mogućnost. No ipak se u Rankovićevim rečima Jasenovac, i njegovo uređenje kao memorijala, tretira kao neka vrsta političkog problema. To se može videti iz argumentacije sa kojom se, nezavisno od toga da li će biti realizovana varijanta sa pločicama ili ne, on zalaže za skromno spomeničko rešenje za Jasenovac:

"Mi smo isto stali na stanovište, ne samo iz tih materijalnih razloga, nego i inače iz političkih, ako hoćete, da ne napravimo neku krupnu stvar i Jasenovac da ne zahvati neki veliki kompleks onog prostora, jer je to stvarno ogroman kompleks gdje su radeni svi ti zločini u toku rata, da se ograničimo na onaj centralni deo Jasenovca i da tu nešto uradimo".

Zbog kojih to političkih razloga od Jasenovca nije trebalo praviti "krupnu stvar"? Ranković ovde ne precizira ništa dalje. Kao što smo ranije rekli, u Odboru su se još krajem pedesetih godina navodili ti nespifikovani "politički problemi" kao obrazloženje za to da se za Jasenovac nađe neko skromno spomeničko rešenje. Pošto se iz dokumenata ne može videti kakva je zaista suština političkih problema, ov

de ćemo se upustiti u kratku spekulaciju. Ne treba potceni- ti vremenski kontekst budući da su samo deset godina po završetku rata sećanja i rane bili još sveži; ne samo da su se još uvek svuda osećale materijalne posledice rata, nego, pre svega, još nisu zarasle mentalne ratne rane u uspomenama ljudi. Isto tako treba uzeti u obzir da se, ne samo u Jugosla- viji, u sećanju na žrtve fašističkih koncentracionih logora radi o jednom sasvim novom obliku pamćenja rata i da su se oni koji su u Jugoslaviji donosili odluke mogli se u susretu sa njim osetiti nesigurno. Osim toga ovde treba pomenuti da je, na primer, u Kamporu na ostrvu Rabu, gde se nalazio italijan- ski koncentracioni logor, savezna država u okviru inicijative koja je u to vreme bila jedinstvena, investirala veliku sumu, naime 60-70 miliona dinara, za uređenje spomenika na tom prostoru. Ovaj kontraprimer vodi nas dalje u argumentaciji i ukazuje na glavnu razliku u odnosu na Jasenovac: Kampor ni- je bio "naš" nego italijanski logor. Osim toga njegovi prežive- li logoraši su nakon kapitulacije Italije 8. septembra 1943. godine razoružali upravu logora i sami se oslobodili. Tako- đe, logoraši koji su bili sposobni za borbu formirali su do- brovoljačke jedinice koje su se pridružile partizanima.⁴⁶ Ta- ko je istorija logora na Rabu mogla sasvim lako da se uklopi u opšti sadržaj zvaničnog diskursa prošlosti.

Tome nasuprot, Jasenovac je mesto čija se istorija ne može nadovezati na centralne elemente zvaničnog diskursa o prošlosti, na "bratstvo i jedinstvo", pa čak ni na uspešnu partizansku borbu. Tu nema priča o partizanskom herojstvu koje treba pamtiti, o partizanima koji su poginuli s puškom u ruci, kao što nema ni priča čija je glavna tema zajednička

⁴⁶ O logoru Kampor up. Kovačić, Pitanje broja umrlih, 2000: 107-118; Isaić, *Put prognanib*, 2003; Goldstein, *Holokaust*, 2001: 520f.

borba jugoslovenskih naroda protiv okupatora. Logor je, kao logor hrvatske ustaške države, bio svedočanstvo masovnih zločina nad Srbima, Jevrejima, Romima i drugima – on je u posleratnoj Jugoslaviji postao mesto čija se stvarna istorija nužno opirala centralnim elementima zvanično propagiranog diskursa prošlosti. Osim toga, čini mi se značajnim što je Ranković tražio jasno *geografsko* ograničenje na uže područje Jasenovca. Upravo ne iz finansijskih razloga, koji bi se s obzirom na veličinu područja logora nesumnjivo mogli navesti, već iz često pominjanih i nedefinisanih političkih razloga. Dakle, još jednom da postavimo pitanje: koji je to sasvim konkretno politički razlog zbog koga bi trebalo i *teritorijalno* ograničiti budući spomenik?

Odgovor na ovo pitanje vodi nas nazad na teritoriju logora, do njegovih različitih delova i istorijskih funkcija. Jer sa ograničavanjem na uži prostor Jasenovca, na nekadašnju "ciglanu" na levoj obali Save, zapravo se preskače onaj deo logora na kome se nalazi Gradina, masovna grobnica jasenovačkog logorskog kompleksa.

Gradina se nalazi na desnoj obali Save i posle rata je pripala teritoriji Republike BiH, a od 1942. do 1945. godine je bila mesto na kojem su logoraši, kao i oni koji su tek dovedeni u logor, i još nisu ni uvedeni u logorske spiskove, skelom preko reke odvođeni i tu ubijani. Groblja na Gradini, u posleratno vreme zarasla, ipak su se mogla uočiti zbog četvrtastog oblika koji se ocrtavao zahvaljujući tome što se zemlja slegala tamo gde je grob.⁴⁷ Doduše, na osnovu Rankovićevih naznaka o "političkim problemima" 1954. i 1959. godine nije potpuno jasno da se Gradina isključuje iz pla-

⁴⁷ Informacije o današnjem stanju bivšeg ustaškog logora Jasenovac. Komisija za bivše političke zatvorenike, internirce i deportirce, SUBNOR BiH, HR-HDA, 1241/2, 1960, kut. 285, b.b.

nova za spomenik. Ali upoređivanje sa kasnijim dokumentima dopušta da se izvede takav zaključak. Iako nije bio mali pritisak da se grobovi na Gradini uključe u spomeničke planove kao jednako važni elementi u odnosu na druge, upravo se na ovoj tački otezalo i upravo se tu pokušavalo da se pritisak ublaži polovičnim rešenjima. Tako se već sredinom pedesetih godina u elaboratu hrvatske Službe za zaštitu spomenika izričito zahteva:

"S južne strane Save je lokalitet Gradina. Za vrijeme postojanja logora postojala je skela, kojom su se zatočnici prevozili na Gradinu da zakapaju ubijene, pa da iza toga budu i sami pobijeni. Uređenje tih masovnih grobova treba da bude u programu".⁴⁸

A u izveštaju iz BiH početkom šezdesetih se kaže da je 1959. godine republička komisija evidentirala i klasifikovala važnija istorijska mesta i spomenike kako bi ih stavila pod specijalnu državnu zaštitu. Među takva 124 objekta navedeno je i groblje Gradina. O tome se kaže:

"Centralni odbor Saveza boraca NOR-a Jugoslavije i drugi pozvani / Glavni odbor Saveza boraca NOR-a NRH i NRBiH/ kad budu pristupili izradi rješenja za uređenje Jasenovca neophodno je potrebno da vode računa i o masovnim grobnicama u Gradini kao sastavnom dijelu tog logora i obuhvate ih istim rješenjem kao jednu cjelinu."⁴⁹

I konačno, već pominjani izveštaj bosanske Komisije, nakon procene logora u oktobru 1960. opominje:

⁴⁸ Jasenovac, Uređenje bivšeg logora, 16. 4. 1956, HR-HDA, 1241/2, 1956-57, kut. 49, br. 97.

⁴⁹ Njegovanje borbenih tradicija, 4. deo, 1960, HR-HDA, 1241/2, 1961, kut. 287, b.b.: 64/s.

"Od nastradalih u Jasenovcu računa se da je 95% ubijeno na bosanskoj strani. Ovo naglašavamo iz razloga što prihvaćeni projekat spomenika za logor izgleda /to nismo stigli provjeriti/ uopšte ne predviđa obilježavanje Gradine. Međutim, baš tome dijelu logora treba pokloniti potrebnu pažnju, obilježiti ga i u kompleksnom rješenju spomenika Jasenovac dati mu odgovarajući istorijski značaj".⁵⁰

Uprkos svim ovim zahtevima, odugovlačilo se i odlagalo – dakle, nakon što se 1954. godine diskutovalo o jednom konceptu spomenika, opet je usledio period relativno dugog ćutanja od strane Beograda. Projekat "800.000 kamenih pločica" je u toj fazi očigledno odbačen, a kasnije se ne pominje ni kao predlog. Konačno je 1960. godine raspisan zatvoreni konkurs i kao njegov pobednik je izašao projekt beogradskog arhitekta Bogdana Bogdanovića. Ali tek tri godine kasnije, nakon što je Bogdanovićeve koncepcija februara 1963. godine definitivno prihvaćena i na najvišim političkim mestima, projekat je novembra 1963. godine poslat u Hrvatsku (i BiH) da bi bio i izveden. Gradina, područje na kome se nalaze masovne grobnice, u tom završenom projektu nije bila prioritet. Doduše, ona nije potpuno preskočena, ali težište je ipak nedvosmisleno bilo na hrvatskoj strani gde je trebalo postaviti monumentalni spomenik Kameni cvet, na prostoru dela logora koji se zvao "ciglana". Kada je konačno prihvaćeni projekt stigao u Zagreb, najpre je izazvao veliki talas zgražavanja u Savezu boraca. Marko Belinić, predsednik Saveza boraca Hrvatske informisao je na zasedanju predsedništva novembra 1963. godine:

⁵⁰ Informacije o današnjem stanju bivšeg ustaškog logora Jasenovac; Komisija za bivše političke zatvorenike, internirce i deportirce, SUBNOR BiH, HR-HDA, 1241/2, 1960, kut. 285, b.b.

"Idejnih skica bilo je više: Kolacio, Bogdanović, a ranije i Radauš. To se je nekako vuklo oko tri godine, a prije (ca) godinu i pol bio je Bogdanovićeve projekat priveden kraju. Drug Tito je tražio da vidi jednu i drugi skicu za uređenje Jasenovca. Na sastanku kod druga Tita bili su drugovi: Vlado Bakarić, Zvonko Brkić, te Ranković, Kardelj i Stambolić.[...] Drugovi su prihvatili Bogdanovićeve projekat, koji je poslije – kako sam već rekao – bio izložen u Saveznom odboru [...] Pošto ga je Savezni odbor platilo, mi smo ga dobili kao prihvaćeni projekat, sa zadatkom da idemo na njegovu izvedbu, a pitanje financiranja prebačeno je na našu republiku, jer je to na našem teritoriju. Međutim, istovremeno dano je gro sredstava za uređenje Visa od strane Beograda. Odobreno je 336 milijona dinara iz CK Jugoslavije, a nama je ostao kompletan Jasenovac da ga mi platimo. Dakle, Bogdanović nam nije nametnuo svoj projekat, već je isti od drugova u Beogradu prihvaćen, pa čak i od druga Tita".⁵¹

Ali, uskoro je usledio pritisak od strane Saveza boraca BiH i zahvaljujući tome se o Bogdanovićeve projektu – iako ga je već Tito lično odobrio – ipak moglo, mada ograničeno, još dalje pregovarati.

Mesto masovnih grobnica: Gradina

Presudno zasedanje na kome se još jednom razmatralo pitanje Gradine istovremeno je i prvo zasedanje na kome su se predstavnici saveza boraca Hrvatske i Bosne i Hercegovine decembra 1963. godine sastali sa Dragim Milenkovićem, predstavnikom Centralnog odbora Saveza boraca. Najpre je Bogdanović predstavio svoj projekt a onda ga je predstavnik bosanske delegacije, Pašaga Mandžić, pitao zašto ne postoji projekat za bosansku stranu, to jest Gradinu:

⁵¹ 15. sjednica Sekretarijata Predsjedništva SUBNORH, Informacije u vezi Jasenovca, 5. 11. 1963, HR-HDA, 1241/2, 1963, kut. 291, b.b.

"Vi ste metnuli granicu, spomenik je na Savi, a velik broj grobova nalazi se preko Save, na našoj strani. To bi projektantski trebalo da se riješi, jer za tamo nema projekta".⁵²

Bogdanović je onda objasnio da je glavni projekat spomenik Kameni cvet i da manje kamene cvetove koje je on projektovao ne treba razumeti kao spomenike nego kao markacije koje su predviđene za različita mesta među kojima je i Gradina. Što se tiče samog pitanja da li je Gradina deo projekta, Bogdanović kaže: "To se postavlja radi toga, jer je čitav taj spomenik projekat do Save, a ne preko". S druge strane, Bogdanović je na tom zasedanju izneo i sledeće:

"Meni je od prvog trenutka dano u zadatak da je to jedinstveni projekat i da treba da se nađe najbolji način obilježavanja. To mi je bilo kroz ove tri godine stalno pred očima. U svim diskusijama se ponavljalo da će biti i manjih simbola. Ovo košta nekoliko stotina hiljada dinara. Taj isti elemenat će obilježiti sva ona prelaženja skelom preko Save. Jasno je, da se ne može očekivati da se tu mogu vršiti neki veliki parkovski zahvati, nego da se priroda ostavi kakva je, da se očisti od korova i da se prepusti svom sopstvenom ciklusu. Tu ima oko 30 ha i bilo bi jako skupo kad bi se sve to pretvorilo u park. Mi ćemo ići na prirodni park, jer je tu šuma. Tu nema nekih naročitih teškoća u projektiranju, to se sve može riješiti i razraditi."

Dakle, kakvu je zapravo ulogu igrala Gradina u spomeničkom projektu koji je prihvaćen u Beogradu? U centru pažnje je glavni element projekta koji se nalazi na hrvatskoj obali. Masovni grobovi u Gradini su deo projekta, ali

⁵² Sastanak u vezi s idejnim projektom za uređenje Jasenovca, Predsjedništvo SUBNORH, 12.12.1963, HR-HDA, 1241/2, 1963, kut. 291, b.b.

nisu prioritet. Tu nije planirano nikakvo obeležje i nikakvi dalji radovi na grobovima; to područje treba samo očistiti i postaviti spomen-obeležja.

Takvo svedeno rešenje za Gradinu, međutim, nije zadovoljilo bosanske predstavnike na tom sastanku. Oni su bili veoma uvređeni što niko iz Izvršnog komiteta BiH – izuzev Đure Pucara – nije bio uključen ni u planiranje, niti je dobio projekt na uvid. Mandžić osim toga još jednom ukazuje na pritisak koji vrši Komisija bivših logoraša i interniraca iz BiH. On i sasvim jasno kaže šta bi, po mišljenju bosanske delegacije, trebalo da sadrži program realizacije spomenika u pogledu Gradine:

"Mi imamo pritisak da se to obilježi i kod nas. Pored tih grobova treba i objasniti koliko je cifarski gdje ukopano. Na tome nije dosada ništa rađeno. Pošto je to jedinstveni spomenik i treba da se obilježi, jer kad su praznici, naročito borački, dolaze hiljade ljudi, polažu vijence i pale kandila, pa svakako treba spojiti da se i naš dio obuhvati tim projektom. Dakle, mene interesuje zajedničko obilježavanje i veza preko Save".

Ceo niz različitih razloga je naveden kao odgovor na ovu primedbu. Marko Belinić najpre pominje finansijska ograničenja:

"U diskusijama koje su u Beogradu vođene oko toga, bilo je rečeno da se mora voditi računa o sredstvima, obzirom na našu situaciju, da sume ne frapiraju javnost. To je bio jedan od elemenata zbog kojih je trenutno ispuštena iz vida potreba kompletiranja same ideje."

Dragi Milenković potom tvrdi da je projekat najpre razrađen za levu (hrvatsku) stranu kako bi se završilo najpre sa centralnim memorijalnim mestom, a da bi se onda kasnije

moglo dalje raditi na ostalim tačkama. Zatim navodi i problem što za područje Gradine još uvek nisu rešena imovinska pitanja. Na direktnu primedbu Mandžića da se mora odrediti broj žrtava, on je rekao da još nešto treba uzeti u obzir:

"Međutim, treba voditi računa o tome, da u BiH nisu samo naše grobnice, nego ima tu i njemačkih i ustaških grobova. Čitava je jedna njiva na kojoj je pepeo, pa bi onda sve to bilo povezano".

Dakle, i ovde se opet javlja pitanje o žrtvama, njihovom identitetu i broju. Samo što Milenković ovaj put govori u drugom kontekstu, koji treba da ukaže na to da je nemoguće sada utvrditi identitet, pa čak i tačan broj žrtava u tom logoru od 1941. do 1945. godine. Kada se Milenković, pozivajući se na svoju funkciju predstavnika Saveznog odbora Saveza boraca, još jednom i poslednji put javio za reč na tom sastanku, opet je ukazao na to koliko je ograničena nadležnost onih koji su tu bili okupljeni:

"U pogledu nadzora, ono što odbor za obilježavanje treba da zahtijeva jest, da taj projekat bude izveden solidno i kvalitetno i da ne može biti više nikakvih diskusija; treba da bude do kraja osigurana autentičnost autora".

No, na tom sastanku je uprkos ovoj pravnoj zabrani da se dalje diskutuje, kompletiran projekat Gradine. Za to je presudan bio pritisak bosanskih delegata, budući da je Mandžić, opirući se svim navedenim argumentima insistirao:

"Ostvarenje glavnog spomenika u roku, a ne i rješavanje ovih drugih stvari, mislim da to nije rješenje Jasenovca. Ja krivim drugove iz Bosne koji su znali za ovo, a nisu to dalje prenijeli. [...]"

Ja insistiram na jedinstvenom rješenju spomenika, te da se istovremeno završi na vašoj strani kao i kod nas preko. Nama ova stvar pravi političko pitanje u BiH".

Osim toga na ovom sastanku konačno su se i hrvatski predstavnici založili za proširenje spomeničkog projekta. Pero Car, zajedno sa Mandžićem, tvrdi da "ovo rješenje neće biti apsolutno, ako se ne uključi i ovo preko Save". Belinić sada podržava Mandžićevu poziciju. Prelazeći preko prethodnih kolebanja vezanih za finansije, on razmišljajući naglas kaže da

"[...] pošto je to stvar čitave Jugoslavije, a ne samo Bosne i Hercegovine i Hrvatske. To mora biti uređeno, bez obzira na to što će poskupiti sam projekat. [...]"

Sada se i Beliniću čini da su masovne grobnice na desnoj obali pravo središte budućeg memorijala: "Bez njih je sve drugo samo apstrakcija, jer one vrijede više nego sve ostalo zajedno".

U zaključcima s ovog sastanka navodi se da Bogdanović treba da, ne ugrožavajući osnovnu ideju izvornog spomeničkog projekta, do prvog januara 1964. godine svoj projekat proširi i na desnu obalu reke.⁵³ Zajednički operativni štab, sastavljen od predstavnika Saveza boraca BiH i Hrvatske biće osnovan po završetku ovog sastanka i on će nadalje rukovoditi izvođenjem tog projekta. Tako je projekat ušao u fazu izgradnje koja se, pre svega zbog geodetskih, statičkih i hidrotehničkih problema vezanih za podizanje glavnog spomenika, oteгла sve do leta 1966. godine. Za finansiranje ra-

⁵³ Zaključci, Sastanak u vezi s idejnim projektom za uređenje Jasenovca, Predsjedništvo SUBNORH, 12.12.1963, HR-HDA, 1241/2, 1963, kut. 291, b.b.

dova na bosanskoj strani nadležna je Republika BiH, a za radove na hrvatskoj strani Republika Hrvatska.

Gradina, mesto masovnih grobnica, zbog upornog insistiranja bosanskih delegata na tom sastanku, sada je nedvosmisleno postala deo spomeničkog projekta. Čini mi se, međutim, da sama koncepcija za Gradinu nije suštinski izmenjena. Na sastanku 23. i 24. aprila 1964. godine još jednom je detaljno razmotren i usvojen prošireni program. Nakon otkupa parcela na bosanskoj strani je trebalo da bude uređen prirodni park, kao što je bilo i u prvobitnom projektu. Centralna poljana, prema tom programu, i dalje obuhvata područje od oko 15 ha koji okružuju Kameni cvet. Kao alternativa manjim simbolima cveta, koji je trebalo da označe mesta na kojima su logoraši ubijani i zakopavani, zamišljeno je da stoje okrugle ploče. U svakom slučaju, oznake za ova mesta bi trebalo da budu jednake i na hrvatskoj i na bosanskoj strani.⁵⁴

Iako 1965. godine, na jubilarnu dvadesetogodišnjicu oslobođenja od fašizma, spomenik još nije bio završen, te godine je prvi put održana dvodnevna proslava u Jasenovcu na kojoj je predsedavajući Saveza boraca Hrvatske, Marko Belinić, održao govor. Oba dana (3. i 4. jula) na raspolaganju su bili čamci koji su posetiocima proslave omogućavali da pređu reku i dođu na Gradinu.⁵⁵ Isto tako je bilo organizovano i naredne godine, kada je spomenik otkriven, iako poseta Gradini nije bila deo zvanične dvočasovne ceremonije.

⁵⁴ Spomenik žrtvama logora Jasenovac. B. Bogdanović: Mesto obeležavanja i zatečeno stanje, 28.5.1964, HR-HDA, 1241/2 1964, kut. 294, b.b.

⁵⁵ Plan proslave 3. i 4. 7. 1965. godine Jasenovac. Odbor za proslavu 20-godišnjice Oslobođenja – Komisija za organizovanje proslave, Novska, maj 1965, HR-HDA, 1241/2, 1965, kut. 299, b.b.

Uprkos svim ranijim pritiscima i insistiranjima, Gradina, mesto masovnih grobnica, narednih dvadeset godina je ostala u stadijumu provizorija. Doduše, 1966. godine su grobnice provizorno uređene i označene ispisanim kamenim tablama (koje su već do 1980. godine propale). Pronađeno je i hortikulturno rešenje za park prirode.⁵⁶ Dok su u delu memorijala na levoj obali reke narednih godina brzo izgrađeni muzej, park, prostor za arhivu i čuvanje dokumenata, pa čak i mali hotel u mestu Jasenovac, sve do samog kraja (što će reći, do početka narednog rata) nije pronadeno trajno rešenje za direktnu vezu sa Gradinom preko reke. Ovaj propust, koji nije bio samo simboličke prirode, imao je sasvim praktične posledice: poseta drugoj obali reke po pravilu nije bila deo programa za posetioce Jasenovca. Doduše, Gradina nije bila tabu – posetioci su dobijali informacije o tom delu logora, ali nisu podsticani da posećuju drugu obalu i tako je na kraju prepušteno individualnoj inicijativi pojedinaca da dođu do Gradine preko mosta koji je udaljen pet kilometara. Ana Požar, koja je 1985. godine postala direktorka memorijalnog kompleksa Jasenovac, objašnjava to na sastanku saveta tog memorijala 1986. godine:

"Informativni centar za Donju Gradinu je Jasenovac. U programu posjete bit će prezentirano posjetiocu, jer svakom posjetiocu priča se o D. Gradini. Posjetioci su ograničeni vremenom [...]"⁵⁷

Savet za memorijalni kompleks Jasenovac tek je 1989. godine odlučio da se posetiocima obezbedi skela, ili neki

⁵⁶ Up. Mirković, *Izuještaj*, 1980: 14.

⁵⁷ Sastanak Savjeta Spomen-područja Jasenovac, 3.6.1986, Arhiv JU.SPJ 1986, b.b.

drugi plovni objekt kojim bi došli do Gradine, ali to nika-
da nije i urađeno.⁵⁸ Prećutno zanemarivanje Gradine vidi
se, međutim, ne samo po tome što nema prevoza preko
reke. Sve do 1988. godine, kada je Gradina zapravo prvi
put zvanično otvorena za javnost, nije bilo organizovanih
tura za eventualne posetioce. Prema jednom opisu iz Pro-
grama rada za memorijalni kompleks iz septembra 1990.
godine, sve do tog trenutka kao putokazi kroz uske polja-
ne Gradine su služili kamenovi pored puta na kojima su
bile uklesane informacije. Osim toga, na grobovima koji
su uređeni mogli su se videti i literarni tekstovi. Za slučaj
nevremena obezbeđene su dve male nadstrešnice, a tu je
bio i veći sanitarni čvor. Pored njega je bila podignuta i
neka vrsta kancelarije za kustosa, koja je istovremeno slu-
žila i kao prostorija za noćnog čuvara.⁵⁹ Kao što nikada ni-
je organizovan prevoz skelom do Gradine, tako nikada ni-
je podignut poseban informacioni centar za Gradinu. Mo-
guće da su finansijski problemi Republike BiH igrali neku
ulogu u odugovlačenju ostvarivanja tog plana. A možda je
pravna neusaglašenost između Hrvatske i Bosne i Herce-
govine – koja je tek 1990. godine okončana usvajanjem
dva u velikoj meri paralelna zakona o Spomen-području
Jasenovac – u izvesnoj meri doprinela odlaganju radova u
Gradini.

Međutim, mislim da glavne uzroke problema koji su
doveli do ovih odugovlačenja na Gradini treba tražiti na
drugoj strani – i time se vraćam na početnu tačku moje ar-

⁵⁸ Informacija o aktuelnim pitanjima u vezi sa izgradnjom i
korištenjem SP Donja Gradina sa prijedlozima mjera za njihovo
rješavanje, decembar 1989, Arhiv JU.SP.J 1989, b.b.

⁵⁹ Program rada u D. Gradini, dijelu jedinstvenog SP Jaseno-
vac, za 1991. godinu, 21.9.1990, Arhiv JU.SP.J, 1990, b.b.

gumentacije. Gradina, polje masovnih grobnica, morala je nužno ostati provizorijum sve dok je broj jasenovačkih žrtava koji se navodio bio ne samo netačan, nego u sve većoj meri i predmet spora. Ozbiljne sumnje u pogledu broja žrtava javile su se još pre otkrivanja spomenika, i izrazio ih je Institut za historiju radničkog pokreta Hrvatske. Kada se Odbor za postavljanje spomenika u Jasenovcu sastao februara 1965. godine da bi razmotrio koncepciju muzejske postavke, ovo pitanje se odmah našlo u samom središtu rasprave. To pitanje je naročito urgentno za Anku Magašić, direktorku zagrebačkog Muzeja revolucije naroda Hrvatske, koji je imao zadatak da napravi koncepciju muzejske postavke u Jasenovcu. Ona kaže:

"U toj stvari nama je najteže, jer nemamo i ne znamo cifru. Dovedena je cifra, koja je od komisije za ratne zločine iskazana, a to je cifra ubijenih u logoru, u pitanje. Kako sam već rekla ta cifra je dovedena u pitanje. Antropolozi u saradnji sa uhodanim Institutom za istraživanje radničkog pokreta, će morati dati neku cifru. Sada je već u nekim publikacijama Instituta iskazano, da je u logoru ubijeno oko 400.000 a ne 800.000 ljudi. [...]"⁶⁰

Predstavnici Saveza boraca Hrvatske, Blaž Kalafatić i Pero Car, na tom sastanku su izrazili sumnju i u taj broj i smatraju da treba doći do najaktuelnijeg broja koji ima ne taj Institut već Komisija za istraživanje ratnih zločina. Čula se i primedba da je danas gotovo nemoguće otkriti stvarni broj žrtava i odbijen je predlog Magašićeve da se u razgovoru sa Institutom i antropolozima razjasni pitanje broja. Zaključeno je da se na otkrivanju spomenika i u koncepciji izložbe ostane pri zvaničnom broju.

⁶⁰ Sastanak Odbora za podizanje spomenika žrtvama logora u Jasenovcu, 12.2.1965, HR-HDA, 1241/2, 1965, kut. 299, b.b.

Tako je "provizorijum Gradina" i dalje imao zvaničan broj od "700.000 žrtava". Belinić je u govoru na otkrivanju spomenika jula 1966. godine ponovo pomenuo taj broj,⁶¹ a onda su do početka osamdesetih sve naredne publikacije Memorijalnog područja Jasenovac istrajavale na njemu. Ali tako se nije moglo zatvoriti poglavlje Gradina i pitanje o broju žrtava. Namera političkog vrha da taj stravičan broj žrtava takoreći proglasi dekretom pretvorena je početkom osamdesetih u kontraargument posredstvom kojeg se fokus javne diskusije o temi Jasenovac sada gotovo potpuno usmerio na Gradinu. Pri tom su u polje posmatranja ušli i radovi na grobovima na području bivšeg logora, uvek iznova započinjani i nikada dovršeni.

Tako su i rezultati antropoloških, geodetskih i forenzičkih radova na Gradini sprovedenih u leto 1964. godine, ostali obavijeni velom ćutanja. Ni u geodetskom izveštaju od 17. 6. 1964. godine, niti u izveštaju antropologa nisu navedeni broj ili procena broja žrtava.⁶² U ovom poslednjem se o zadatku njihovih šestodnevni radova kaže:

"Ekipa je imala zadatak da rukovodi otkopavanjem izvesnog broja sonde koje bi mogle da pruže približno karakterističnu sliku i uvid o sadržaju masovnih grobnica, na ovom području. Zatim nam je bio zadatak da na terenu izvršimo inspekciju osteoloških nalaza i da prikupimo osnovne podatke o broju žrtava na određenu kubaturu, njihovom polu i starosti i da eventualno

⁶¹ Govor M. Belinića povodom otkrivanja spomenika žrtvama fašizma u Jasenovcu, 3. 7. 1966, HR-HDA, 1241/2, 1966-67, kut. 307, b.b.

⁶² Dr. A. Sercelj, Izveštaj o bušenjima na Gradini, 17.6.1964, HR-HDA, 1241/2, 1964, kut. 294, b.b.

utvrdimo znakove koji bi govorili o prirodi povreda koje bi mogle biti uzrok smrti".⁶³

Antropolozi su otvorili sedam grobnica. U prvoj su našli 197 skeleta na površini od 15 kvadratnih metara, što odgovara broju od 22 skeleta po kvadratnom metru u proseku. U drugim grobnicama je evidentiran manji broj skeleta. Antropolozi svoj posao u Izveštaju nazivaju "početkom" pošto na osnovu radova koje su izveli nije moguće steći neki opšti utisak. Njihov izveštaj je javnosti postao dostupan tek 1992. godine.⁶⁴ Posle 1964. godine sprovedena su dalja istraživanja na ovom području, ali su i njihovi rezultati ostali neobjavljeni. Postoje različiti podaci o broju tih istraživanja, prema jednom izveštaju iz 1989. godine bilo je još najmanje dva istraživanja (1965. i 1976. godine). Jedan deo grobnih polja na Gradini ispitivan je pomoću sonde i započeti su antropološki radovi, a 1976. i 1983. to područje je snimano iz vazduha kako bi se došlo do dodatnih podataka za ta istraživanja.⁶⁵

Stoji, međutim, da je ćutanje o rezultatima tih istraživanja na kraju značajno doprinelo tome da se 1981. godine u jednom tekstu renomiranog srpskog nedeljnika NIN kaže:

"Površina grobova pomnožena sa brojem skeleta po kvadratnom metru predstavlja osnovu za procenjivanje ukupnog broja žrtava na prostoru Gradine, a indirektno i za procenjivanje ukupnog broja jasenovačkih žrtava".⁶⁶

⁶³ V. Brodar, A. Pogačnik, Dr. S. Živanović, Izveštaj ekipe antropologa o nalazima pri iskopavanju grobnica na Gradini kod Jasenovca, 27.6.1964, HR-HDA, 1241/2, 1964, kut. 294, b.b.

⁶⁴ Brodar i dr., Izveštaj ekipe antropologa, 1992: 766-786.

⁶⁵ Informacija o aktuelnim pitanjima u vezi sa izgradnjom i korištenjem SP Donja Gradina sa prijedlozima mjera za njihovo rješanje, Decembar 1989, Arhiv JU.SPJ 1989, b.b.

⁶⁶ Simić, Jasenovac, 1981.

Na osnovu tog "izračunavanja" se dakle pretpostavlja da na Gradini ima najmanje 360 000 skeleta. Za te procene nije bio nebitan primer od 22 skeleta po kvadratnom metru grobne površine, koji se iznosi u pomenutom Izveštaju iz 1964. godine, mada je takav nalaz postojao samo na jednom mestu. A kada je 1985. godine Radna grupa za sakupljanje materijala o genocidu nad srpskim narodom i drugim narodima Jugoslavije u dvadesetom veku, koju je formirala Srpska akademija nauka i umetnosti (SANU), istraživala Jasenovac, iznela je sledeće:

"Stručna ekipa antropologa i specijalista sudske medicine ispitivala je juna 1964. područje 'D. Gradina' i 'Ciglana' na grobljanskom kompleksu 'Limani'. Ispitivanju su prethodila mnoga bušenja radi ustanovljenja oko 100 grobnica. [...] Prema tim radovima, procenjeno je da je u Gradini ubijeno oko 366.000 logoraša".⁶⁷

O tom broju, međutim, kao što je već rečeno, nije bilo pomena u ovom izveštaju antropologa. Oni takođe nisu potvrdili broj od 700.000 koji je tako dugo zvanično propagiran – iako je Srboljub Živanović, član tima antropologa iz 1964. godine, u televizijskoj emisiji *Porota*, emitovanoj 13. 11. 1989. godine, rekao da jesu.⁶⁸

No taj strašni broj ubijenih u Gradini doveo je do toga da već krajem sedamdesetih godina počne pravljenje planova za podizanje velikog spomenika u samoj Gradini. Za njega je raspisan i opštejugoslovenski konkurs na kome

⁶⁷ Arhiv JU.SPJ, 13.10.1985, br. 92/1985. U toj radnoj grupi su bili Vladimir Dedijer, Milan Bulajić, Miloš Macura, Đuro Mesterović i Antun Miletić.

⁶⁸ Up. Ž. Krušelj, Kako je Živanović 284 kostura pretvorio u 700.000 žrtava. U: *Vjesnik online*, 23. 4. 2005, <http://www.vjesnik.hr/Html/2005/04/23/Clanak.asp?r=tem&c=4> (1. 3. 2009).

su tri rada nagrađena.⁶⁹ Bogdanović, autor Kamenog cve-
ta, na jednom sastanku Saveta memorijalnog područja
1986. godine deluje uznemireno zbog tog konkursa:

"Jasenovac nije samo umjetnički projekat, riječ je o političkoj
ideji u kojoj sam i ja bio jedan od učesnika. Iskazana je misao koja
nije iskazana nigdje na stratištima u Jugoslaviji – vjera u buduć-
nost. Kako je došlo do ideje? CK SKJ donio je odluku, pozvan sam
da podnesem prijedlog koji je usvojen kao umjetnička i politička
ideja. Konkurs za D. Gradinu me buni, kako je do njega došlo? Ni-
sam vidio projekat, bojim se da bi ideja bila suprotna".⁷⁰

Spomenik na Gradini nije, međutim, podignut ni
osamdesetih godina. Ipak, radovi na memorijalnom pod-
ručju su, za razliku od šezdesetih i sedamdesetih godina,
imali novi fokus koji je Ante Milković, predsedavajući Sa-
veta memorijalnog područja Jasenovac 1986. godine pre-
cizno formulisao i od njega napravio radni moto:

"Tko nije bio na Gradini nije bio u Jasenovcu. To treba biti naš
moto".

Osim toga, sredinom osamdesetih godina igre s brojem
jasenovačkih žrtava su se intenzivirale toliko da saradnici u
jasenovačkom Spomen-području više s tim nisu mogli da se
nose. Ana Požar je 1984. godine na prvom naučnom okru-
gлом stolu posvećenom Jasenovcu rekla da

"kolektiv memorijalnog područja nije kadrovski opremljen za spro-
vođenje radova koji su trajna obaveza posleratnih generacija"⁷¹

⁶⁹ Mirković, *Izveštaj*, 1980: 15.

⁷⁰ Sastanak Savjeta SP Jasenovac, 3. 6. 1986, Arhiv JU.SPJ 1986,
b.b.

⁷¹ Požar, "Jasenovac traži", 1985.

Pri tom problemu se nisu odnosili prevashodno na realizaciju zadataka koji su definisani u Statutu Spomen-područja kao zaštita, održavanje i predstavljanje Spomen-područja javnosti – problemi zaposlenih u Spomen-području proizlazili su iz toga što zbog nedovoljnih stručnih kompetencija nisu bili u stanju da samostalno sprovode kvalifikovane radove na istraživanju grobnica, i na osnovu toga se uključe u sve intenzivnije diskusije o broju žrtava. Tako je A. Požar na ovom naučnom skupu dodala da se "saplićemo o mnoga pitanja na koja ne možemo dati kvalifikovane odgovore, ali preko kojih ne možemo ni da pređemo". Jedno od tih pitanja, koje posetioci Spomen-područja najčešće postavljaju, glasi:

"Zašto se u našoj javnosti tako malo govori o Jasenovcu, odnosno zašto je za naučnike on i dalje tabu, ili da li je Jasenovac uopšte tabu tema?"⁷²

Integrisanje Jasenovca u savezni naučni projekat "Jugosloveni u fašističkim zatvorima, zatvoreničkim i koncentracionim logorima i u pokretima otpora u drugim evropskim zemljama" iz 1982. godine trebalo je da bude od pomoći u toj stvari i zaista je zahvaljujući objavljenim prilozi-
ma sa konferencija, i od njih sastavljenih zbirki dokumenata, počev od osamdesetih započeta postupna naučna obrada istorije ovog logora. Međutim, nije došlo do ponovnog, naučno zasnovanog razmatranja broja jasenovačkih žrtava. I tu je broj od 700.000 ostao neupitan, iako je upravo on postao glavna tema sukoba u razmiricama između novih, nacionalistički orijentisanih političkih elita u Srbiji i Hrvatskoj. Nema sumnje da je postojala volja da se

⁷² Isto, 14f.

konačno naučno obradi Jasenovac, zajedno sa svim otvorenim pitanjima koja su za njega vezana, ali stvarnost u kasnim osamdesetim je bila takva da naprosto više nije bila moguća naučno vođena rasprava o Jasenovcu. U jednom od poslednjih pokušaja da reše sve više politički motivisani sukobi o broju žrtava u Jasenovcu, saradnici u Spomen-području su, uz podršku Saveza boraca Jugoslavije, 1986. godine prvi put organizovali pokretnu izložbu o Jasenovcu. Motiv za organizovanje ove izložbe na sledeći način je opisan u izveštaju o njoj:

"Koncentracioni logor Jasenovac, mjesto najmasovnijeg stradanja naših naroda i narodnosti u vrijeme II svjetskog rata, izazivalo je, a i danas izaziva razne komentare, a često je služio kao meta nasrtaja raznih kvazi historičara, kleronacionalista, velikosrpskih hegemonista i nosilaca poraženih ideologija u II svjetskom ratu. U svjetlu tih raznih teorija, o koncentracionom logoru Jasenovac i oko njega, dugo vremena stvarana je izvjesna fama, koja je samo pojačavana posljednjih godina sa porastom raznih nacionalizama. Kao rezultat svega toga a i potrebe da se kaže istina o logoru, patnji i stradanjima pod čizmom okupatora i njegovih sluga, da se konačno prestane sa profanisanjem žrtve, odlučeno je da se svjedočanstva o logoru izvade iz muzejskih depoa, skinu sa arhivskih tavana i postanu prisna poruka i opomena svim generacijama".⁷³

Ipak, namera da se zaista "kaže istina" nije mogla da se ostvari – u ovom poglavlju smo pokušali da pokažemo iz kojih razloga. Osim toga, potpuno se promenio kontekst u kome treba pamtiti jasenovačke žrtve: za sećanje koje opominje povod više nije bio rad žalosti ili pak pedagoški

⁷³ Informacija o pokretnoj izložbi "Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945", *SPJ*, 1987, Arhiv JU.SPJ 1987, b.b.

zadatak, već to što se približavalo izbijanje aktuelnih, međurepubličkih i unutarrepubličkih sukoba.

Jedan posetilac iz Novog Sada je to ovako formulisao:

"[...] Ova izložba nam donekle omogućuje pregled tužne i krvave prošlosti iz II svetskog rata, kad ubija prijatelj prijatelja pa i brat brata. Zato treba da se borimo za očuvanje bratstva i jedinstva naših naroda i da se borimo protiv unutrašnjeg rovarjenja u zemlji pa i protiv onih koji zbog svojih visokih plata i da bi se održali uvek na visini nastoje da cepaju našu zemlju na male parčiće i oni su gori od Hitlera. Borićemo se i protiv onih koji naš hleb jedu a tuđi jezik govore, a nas mrze i čekaju vreme neke strane okupacije da bi našu zemlju pretvorili opet u nečiju tuđu".

Ovo uplitanje u jedan drugi, aktuelni kontekst sadašnjosti nije neobično za političku argumentaciju koja želi da usvoji prošlost. Ipak, ovaj specifičan način preplitanja je produkt one komunikacije koja je o temi Jasenovca moguća u jugoslovenskoj javnosti, komunikacije u kojoj su zvanični diskurs prošlosti, koji su uvele političke elite, na kraju razorile diskurzivne barijere koje je sama ta elita uvela.